

**Վ.Յ.ԳԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՂԱՅՔԱՐԻ
ՄԱՐՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՍՏԱԿԵՅՄԱՆ ՃԱՆԱԳԱՐՀԻՆ
/1890-1895 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ/**

Հայկական հարցի լուծմանը հետամուտ քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումը արդեն 1890-ականների սկզբին հանգեցրել էր նրան, որ հայ ազատամարտի ղեկավարների մոտ «ի՞նչ անել» հարցադրմանը փոխարինել էր «ինչպե՞ս անել» բարդ, հաճախ անլուծելի բվացող զուխկոտրուկը: Նման պայմաններում առաջին պլան էին մղվել ոչ թե պայքարի վերջնանպատակները, այլ գործնական-կիրառական հարթության վրա դրանց հասնելու մարտավարական ուղիների փնտրտուքը:

Այդ պատճառով ասպարեզում առկա քաղաքական ուժերի մոտ տեղի էր ունենում իդեալի և իրականության բաղդատման և դրա հիման վրա պայքարի ամմիջական եղանակների հստակեցման բարդ ու հակասական մի գործընթաց, որն առավել ամբողջական, ինչ որ առումով՝ դասական ձևով դրսևորվեց Հայ Յեղափոխական Ղաշնակցության առաջին ծրագրային բնույթի փաստաթղթերում, կուսակցության գործելակերպը հստակեցնող կանոնագրային մորմերում, առանձին ակտիվ գործիչների ելույթներում ու հայտարարություններում, ինչպես նաև պայքարի կոնկրետ փորձն ամփոփող ու հետագա գործունեության ուղիներ մատնանշող զանազան հրահանգների, նախագծերի և այլ վավերագրերի մեջ: Դրանցից ցայսօր գիտական շրջանառության մեջ են դրվել միայն երկուսը՝ «Հ.Յ.Ղաշնակցության Մանիֆեստը»¹ և 1892թ-ին՝ առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված, այսպես կոչված բուն ծրագիրը կամ ծրագիր-կանոնագիրը², որի հետևանքով ուսումնասիրողների համար հնարավորություն չի ստեղծվել բացահայտելու համար Հ.Յ.Ղաշնակցության խոսքից գործի անցնելու բարդ պրոցեսի հիմնական հանգրվանները:

Վերը նշված փաստաթղթերի լրացումն ու ամբողջացումն են հանդիսանում Վրաստանի հանրապետության Պետական կենտրոնական պատմության արխիվում պահվող «Հրահանգ հրոսակային խմբերին» վերնագիրը կրող վավերագիրը³, 1892-ի առաջին ընդհանուր ժողովում ընդունված բուն ծրագրի խմորատիպ օրինակի ռուսերեն թարգմանությունը⁴, ինչպես նաև Հ.Յ.Ղաշնակցության տեղական կոմիտեների ու խմբերի գործունեության հիմնական սկզբունքներն ամփոփող մեզ հայտնի առաջին կանոնագրային բնույթի փաստաթուղթը⁵ և այլ վավերագրեր ու հետաքրքիր արխիվային նյութեր:

Այս նորահայտ փաստաթղթերի և բազմաթիվ այլ սկզբնաղբյուրների հետազոտությունը թույլ է տալիս վեր հանել ազատագրական պայքարը գործնական հարթություն տեղափոխելու՝ Հ.Յ.Ղաշնակցության առաջին փորձերի ընթացքը: Այն ի տարբերություն 1880-ականների ազատագրական կազմակերպություն-

¹ Տե՛ս «Դիվան Հ.Յ.Ղաշնակցութեան», հատ 1, Բոստոն, 1934, էջ 88-89, բնագիրը տես Հ.Հ.Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների պատմության ԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 2:

² Տես Սեր ծրագիրը, «Դրույակ» 1894, սեպտեմբեր, թիվ 11:

³ Տես Վրաստանի հանրապետության ՊԿՊԱ, ֆ. 17, ց. 2, գ. 706, ք. 283-284:

⁴ Տես նույն տեղում, ֆ. 153, ց. 1, գ. 119, ք. 6-7:

⁵ Տես նույն տեղում, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, ք. 53-54:

ների ու խմբակների հետապնդած տեղական-գավառական խնդիրների և Ա.Դ. Գնչական կուսակցության ազգային ու համամարդկային նպատակների միջև շուտով առաջ եկած խոր ճեղքվածքի, հանդիսանում էր տեսական հարցադրումները գործի վերածելու և իրականություն դարձնելու փաստորեն առաջին համակարգված քաղաքական հայտը ողջ հայ ազգային-ազատագրական շարժման ընթացքում:

Ժրագրային մաքսիմալիզմին փոխարինող Դ.Յ. Դաշնակցության գործնական իրատեսությունը բխում էր այն միջավայրի ու պայմանների հաշվառումից, որը հարկադրում էր կուսակցության հիմնադիրներին խուսափել «հեռավոր անցյալի» կամ «հեռավոր ապագայի» գերին դառնալուց և առաջնորդվել մարդու և միջավայրի, իսկ լայն առումով՝ ազգի ու հայրենիքի միասնությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ քաղաքական պրագմատիզմով և «ղեկավարելու երկրի կուլտուրայով և նրա ազգային ու պատմական առանձնայատկություններով»: Նման պայմաններում ժրագրային մաքսիմալիզմի և գործնական մարտավարության միջև առկա անորոշություններին Դ.Յ. Դաշնակցությունը հակադրում էր ժրագրային չափավորությունը և գործնական պայքարի ողջ գունապնակը ներառող ինչպես չափավոր, այնպես էլ արմատական բոլոր հնարավոր քայլերի զուգահեռ կիրարկումը: Այդ առումով ինչպես Դայ Յեղափոխականների Դաշնակցության Հիմնադիր ժողովներում, այնպես էլ առաջին ընդհանուր ժողովում բանաձևված «Թիւրքաց-Դայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն...»² պահանջը հանդիսանում էր սեփական ռազմավարությունը գործնական գետնի վրա կիրառելու համար անհրաժեշտ այն բանաձևը, որը թույլ էր տալիս չկաշկանդել կուսակցության մարտավարական քայլերի հնարավորությունները, բայց, միաժամանակ պահպանել ռազմավարական նպատակների հստակությունն ու անաղարտությունը: Բնական էր, որ նման քաղաքական գործելակերպ որդեգրած կուսակցության համար չէր կարող բացարձակ ու անխախտ մնալ նաև սկզբնական շրջանում որպես ժրագրային առաջադրանքների իրականացման հիմնական միջոց դիտվող ընդհանուր ապստամբության գաղափարը: Փաստերն ու վավերագրերը ցույց են տալիս, որ արդեն 1891-ին Արևմտյան Դայաստանում ընդհանուր ապստամբություն սկսելու համար Դ.Յ. Դաշնակցությունը ծավալել էր հսկայական աշխատանք: Սակայն շուտով հաշվի առնելով իր որդեգրած նպատակի անհամապատասխանությունը տվյալ ժամանակամիջոցում «երկրում» ստեղծված կոնկրետ պայմաններին, Դ.Յ. Դաշնակցությունը կյանքի կոչեց ավելի կոնկրետ, գործնական բնույթի քայլերի մի ամբողջ համալիր, որոնք սոսկ հեռանկարի առումով էին միտված ընդհանուր ապստամբության գաղափարի հասունացմանը:

Արդեն 1892թ. ապրիլ ամսին Հոնան Դավթյանի և Տիգրան Օջոնյանի կողմից գրված «Դրավեր ընդհանուր ժողովի հայ հեղափոխականներին» փաստաթուղթը բանաձևում էր «միջոց-տակտիկա» հասկացությունը՝ որպես սեփական նպատակին հասնելու մարտավարական ուղիների փնտրտուքի սկիզբ: Բնական էր նաև, որ նման որոնումները պետք է հանգեցնեին կուսակցության մարտա-

¹ «Դրոշակ», 1891, թիվ 1:

² «Դրոշակ»-ի թողածիկ թերթ, թիվ 1, էջ 1:

³ Տես Դրավեր առաջին ընդհանուր ժողովի հայ յեղափոխականներին, «Դիվան Դ.Յ. Դաշնակցութեան», հատ. 1, Բոստոն, 1934, էջ 95:

վարությունը կոնկրետացնող մեկ այլ փաստաթուղթ - հրահանգի ձևակերպմանը, որը կփորձեր ընդհանուր ապստամբության անօգուտ սպասումներից հոգնած Դ.Յ.Դաշնակցության գործիչներին զինել գործնական պայքարի հստակ մարտավարությամբ:

Տիգրան Օթոնյանի կողմից ընդհանուր ժողովին առաջարկվող այդ փաստաթուղթը սահմանում էր կուսակցության անելիքները միայն Արևմտյան Հայաստանում՝ չմասնավորեցնելով Անդրկովկասում և Օսմանյան կայսրությունից դուրս գտնվող այլ վայրերում առկա կոմիտեների ու խմբերի առջև դրվող խնդիրները: 1892թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսից Ախալցխա՝ Ալեքսանդր Արապյանին ուղարկված և «Հրահանգ հրոսակային խմբերին» վերտառությունը՝ կրող այդ վավերագիրը սահմանում էր «երկրում» գործող խմբերի նոր առաջադրանքները՝ ժողովրդի պաշտպանությունը թշնամիներից և ժողովրդի նախապատրաստումը ընդհանուր ապստամբությանը: Դրանով իսկ ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը դիտարկվում էր որպես ավելի հեռավոր ապագա տեղափոխվող «ընդհանուր ապստամբություն» ռազմավարական նպատակի իրականացման միջոցներից մեկը: Դրա համար «Հրահանգը» նախատեսում էր 5-11 հոգուց բաղկացած ոչ մեծ խմբերի ձևավորում, որոնց ղեկավարելու էին խմբապետերը: Նրանք իրենց հերթին պետք է կապ պահպանեին կուսակցության ներկայացուցիչ-գործիչների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրը պետք է իր ձեռքի տակ ունենար նման 2 խմբեր: Սահմանվում էր նաև ռազմական կարգապահություն՝ հրամանի կատարման պարտադիր լինելը, դավաճանության մեջ մեղադրվող խմբի անդամին մահապատժի ենթարկելու իրավունքը, առանց թույլտվության խուսմբը լքելու փաստի դիտարկումը որպես դավաճանություն և այլն:

Արևմտյան Հայաստանում գործելու համար նախատեսված այս մարտական բնույթի հրահանգներում կոնկրետացվում էին նաև հրոսակային խմբերի հավանական թիրախները՝ կառավարության անդամների՝ վալիների, մուֆեսարիֆների, գալմազամների և ընդհանրապես՝ բոլոր ռազմական ու քաղաքական գործիչների ու հարկահավաքների, կառավարության գույքի, ունեցվածքի, շինությունների և հեռագրային գծերի, ինչպես նաև մատնիչների ու դավաճանների ոչնչացման մասին հստակ առաջադրանքների տեսքով:

Այսպիսով, դեռևս մինչև առաջին ընդհանուր ժողովը, որը հանդիսացավ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության ձևավորման բարդ գործընթացի ավարտական փուլը և ամրագրեց պայքարի հեղափոխական մարտավարության հաղթանակը լիբերալ-մեֆորմիստական ուղեգծի հանդեպ, Դ.Յ.Դաշնակցությունը արդեն ուներ այդ մարտավարության առավել ընդհանուր գծերի մասին իր պատկերացումների համակարգը՝ որպես ժողովին ներկայացվող առաջադրություն-նախագիծ: Ձևուտ մարտական-հայդուկային գործողությունների մասին կոնկրետ առաջարկներից զատ Դ.Յ.Դաշնակցության մարտավարությունը շուտով իր մեջ ներառեց նաև պայքարի այլ եղանակներ, որոնք սահմանվեցին հենց առաջին ընդհա-

¹ Փաստաթուղթը ուսերեն վերնագրված է «*Կուսակցության անհրաժեշտ, ձեռնարկային հրահանգ*», որն անկասկած ցարական օխրանկայի թարգմանիչների ձեռքով է գրվել: Սակայն հայերեն բնագրի բացակայությունը չի խանգարում հասկանալ, որ վերջինիս իրական վերնագիրը «Հրահանգ հրոսակային խմբերին» հասկացությունն է, քանի որ 1890-1891թ. փաստաթղթում Դ.Յ.Դաշնակցությունն օգտագործում էր ոչ թե հայդուկային, այլ հրոսակային խմբեր բառակապակցությունը: Տես Ա.Սեվեան, երբ է հիմնուել Դ.Յ.Դաշնակցությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1936, թիվ 2, էջ 65:

նուր ժողովի կողմից և ամրագրվեցին նրա ընդունած ծրագիր-կանոնագրի կամ բուն ծրագրի մեջ: Դրանք էին պրոպագանդը, ժողովրդի հեղափոխականացումը, զինումը, ապագա ընդհանուր ապստամբության բատերաբեմի՝ Արևմտյան Հայաստանի ուսումնասիրությունը, դավաճանների ահաբեկումը և այլն, և այլն: Այսպիսով, «Հրահանգ հրոսակային խմբերին» առաջարկություն-նախագիծը հիմք դարձավ առաջին ընդհանուր ժողովի կողմից ընդունված մարտավարական առաջադրանքների ողջ համալիրի համար:

1890-ական թվականներն Հ.Յ. Դաշնակցության կողմից Արևմտյան Հայաստանի դիտարկումը որակես պայքարի փաստորեն միակ թատերաբեմ, նախատեսում էր համապատասխան մարտավարության որոշեցումն նաև «երկրից» դուրս գործող դաշնակցական կոմիտեների ու խմբերի կողմից: Ուստի բնական էր, որ կուսակցությունը պետք է փորձեր կանոնակարգել իր աշխատանքները նաև այդ գործելադաշտերում: Ինչպես ընդունելով տվյալ հանգրվանում վերջիններիս տրվող օժանդակող-սպասարկող գործառնությունները: Նման խնդիրները հստակեցնելու համար առաջին ընդհանուր ժողովը անհրաժեշտ ժամանակ ու հնարավորություն չունեցավ: Թերևս դա է պատճառն այն իրողության, որ Արևմտյան Հայաստանից դուրս գործող կառույցների գործելակերպը հստակեցնող առաջին կանոնագրային բնույթի փաստաթղթի մասին առկա տեղեկությունները սկզբնավորվում են 1895 թվականին:

Մեր կարծիքով, դա կապված էր այն իրողության հետ, որ սկսած այդ թվականից, Թիֆլիսի Բյուրոյի հրավերով տեղի ունեցան մի շարք տարեկան «ընդհանուր» ժողովներ, որոնց սակայն մաս չկազմեցին ոչ Արևմտյան Հայաստանում և ոչ էլ Ռուսաստանյան կայսրությունից դուրս գործող դաշնակցական մարմինները: Այդ պատճառով, ավելի ուշ այդ ժողովները կոչվեցին Կովկասյան ռայոնական, շրջանային կամ շրջանական ժողովներ: Միանգամայն բնական ու տրամաբանական էր, որ հենց այդ ժողովներն էլ պետք է սահմանեին «երկրից» դուրս գործող դաշնակցական կառույցների աշխատանքների հիմնական սկզբունքները, քանզի նրանցում ներկայացված էին հենց նման տարածքներում գտնվող դաշնակցական կոմիտեները: Դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ 1895-ի Կովկասյան ռայոնական ժողովից անմիջապես հետո, Թիֆլիսից Ռուսաստանում գործող մարմիններին է ուղարկվում մի փաստաթուղթ՝ «Հեղափոխական նախագիծ»՝ պայմանական վերտառությամբ: Փաստաթղթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն «երկրից» դուրս գործող կոմիտեների համար նախատեսված կանոնագիր էր, քանզի սահմանում էր ոչ թե կուսակցության անմիջական պայքարի մարտավարությունը, այլ այդ պայքարը իրենց վրա վերցրած խմբերին մարդուժով, զենքով ու ֆինանսական միջոցներով օժանդակող կառույցների աշխատանքի հիմնական ուղղությունները:

1895թ. ապրիլի 30-ին Արմավիրում գտնվող ուսուցիչ Գրիգոր Թառնումյանին ուղղված այս կանոնագրային բնույթի փաստաթուղթը ճշտում էր տեղական կոմիտեների նպատակները՝ ձևավորել խմբեր և հրահանագներ տալ նրանց ու միաժամանակ նշում, որ այդ խնդիրների իրականացման համար կոմիտեներին

¹ Ուսերեն բարձրանություն՝ «Троекратное» ձևակերպումը, անկասկած ցարական զորքենիների անփութության արդյունքն է, քանզի թուն տեքստի մեջ նույնպես հաճախ չփոփվել են «ապստամբություն» և «հեղափոխություն» հասկացությունները:

² Տե՛ս Վրաստանի հանրապետության ՊԿՊԱ, ֆ. 153, ց. 1, գ. 135, թ. 53-54:

³ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 54:

գործունեությունը պետք է բաժանել երկու մասի՝ տեսական և գործնական: Դրանցից առաջինը կայանում էր հեղափոխական գաղափարների քարոզչության, խմբերի ձևավորման մեջ, որի համար կոմիտեները պետք է նախ և առաջ տարածեին կուսակցության օրգանը՝ «Դրոշակը»: Գործնական աշխատանքների տակ հմնակացվում էր նախ և առաջ դրամահավաքը, իսկ որպես կոմիտեի գործունեության հիմնական նպատակ էր դիտվում զենքի ու զինամթերքի հայթայթման խնդիրը: Դրա համար յուրաքանչյուր կոմիտե պարտավոր էր ունենալ իր զինապահեստը՝ երկու անձանց վերահսկողության տակ: Ձենքի ընդունումն ու առաքումը պետք է իրականացներ կոմիտեի ընդհանուր հաշվապահը: Նշվում էին նաև զենքերը Զայաստան ուղարկելու հիմնական տարբերակները՝ անմիջականորեն Ռուսաստանի վրայով կամ էլ Պարսկաստանում գործող կոմիտեի միջոցով՝ հանձնելու համար թուրքական սահմանների մոտ գործող խմբերին: Այսպիսով «Հեղափոխական նախագիծը», որն ամենայն հավանականությամբ 1895-ի սկզբին կայացած Կովկասյան ռայոնական ժողովի արգասիքն էր, հստակեցնում էր «երկրից» դուրս գործող կոմիտեների գաղափարական, կազմակերպական ու քարոզչական աշխատանքների հիմնական ուղղությունները և լրացնում՝ միայն Արևմտյան Զայաստանի պայմանների համար նախատեսված նախորդ կանոնա-գրային բնույթի փաստաթղթերում ամրագրված նորմերը:

Այսպիսով մեր ձեռքի տակ եղած ծրագրային բնույթի փաստաթղթերը, ինչպես նաև գործնական առաջարկություններն ու դրանց շուրջ առաջին ընդհանուր ժողովում կայացած բանավեճերի բովանդակության շուրջ հետազայում արտահայտված կարծիքները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Զ.Յ.Դաշնակցությունը հայ իրականության մեջ գործող առաջին քաղաքական կազմակերպությունն էր, որը փորձ արեց ընդհանուր իդեալների մշուշապատ բարձրունքներից իջնել դեպի նրանց իրականացման խորդուրդը ճանապարհը, այսինքն՝ ռազմավարությունը դարձնել կյանքի կոնկրետ պայմաններին համապատասխանող, գործուն մարտավարություն: Այդ պատճառով, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին Զ.Յ.Դաշնակցությունը բախվեց հայ ազատամարտի հիմնական հակաթեզի հետ՝ ակնհայտ դարձավ իդեալի և իրականության միջև առկա խոր ճեղքվածքը: Արևմտյան Զայաստանը պատրաստ չէր ընդհանուր ապստամբության շուտափույթ իրականացմանը: Նման պայմաններում կարելի էր մնալ տեսական-գաղափարական հարցադրումների «բարձրունքի» վրա և Զնչակյան կուսակցության նման որպես նվազագույն ծրագիր բանաձևել Զայաստանի երեք մասերի ազատագրման խնդիրը, իսկ որպես վերջնականակա՝ սոցիալիզմի իդեալը և դրանից հետո ժնկից հրահանգներ ուղարկել հալածանքների ու քարդերի պայմաններում օրհասի մատնված արևմտահայ գյուղացիությունը: Սակայն, քաղաքական պրագմատիզմը և ամենակարևորը՝ պատասխանատվությունը հայրենիքի ապագայի հանդեպ, հարկադրում էին Զ.Յ.Դաշնակցությանը սկսել պայքարի նոր մարտավարության փնտրտուք՝ կտրուկ կերպով իջեցնելով անմիջական քաղաքական պահանջների նշածողը և առաջին պլան մղելով դրանց իրականացման գործնական պայքարի՝ մարտավարության հստակեցման խնդիրը: Այդ պատճառով, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին, Զ.Յ.Դաշնակցության մարտավարական առաջադրանքների ողջ գունապնակն իր մեջ ներառեց պայքարի փաստորեն բոլոր հնարավոր մեթոդները՝ զենքից մինչև քարոզչություն և անգամ բանակցություններ հակառակորդի առանձին խմբավորումների հետ՝ ի նկատի ունենալով ողջ կայսրության ընդհանուր բարենորոգման հեռանկարները:

Նման խառը մարտավարության որդեգրմանը զուգահեռ, արդեն 1890-ական թվականների առաջին կեսին, Ղ.Յ.Ղաշնակցության ներսում սկսվեց սաղմնավորվել այն գաղափարը, որ արևմտահայությանը զինելու, նրա դիմադրական ոգին բարձրացնելու, հայդուկային խմբեր ձևավորելու և հայկական հարցի հանդեպ եվրոպայի ուշադրությունը գրավելու խնդիրների ողջ համալիրը իր հիմքում պետք է խարսխվի ժողովրդի կողմից ինքն իրեն օգնելու սկզբունքի՝ մենակի հոգեբանության ու գաղափարախոսության վրա: Իսկ դա նշանակում էր, որ մարտավարական բոլոր հնարքների միաժամանակյա կամ հաջորդական գործադրումը Ղ.Յ.Ղաշնակցության համար դարձավ այն յուրահատուկ դաժան քննաշրջանը, որի ընթացքում բյուրեղանում էր ստեղծված իրավիճակի հաղթահարման ճշմարիտ ուղու մասին պատկերացումների նոր համակարգ: Ղրա համար անհրաժեշտ էր կյանքի մեջ կիրարկված փորձի ամփոփումը և այդ կիրարկման գործընթացում թրժված սերնդի ինքնագիտակցության արթնացման նոր հանգրվանը: Այդ առումով 1890-ականների առաջին կեսին Ղ.Յ.Ղաշնակցության կողմից գործի դրված պայքարի մարտավարական զինանոցը արդեն 1890-ականների կեսերին հարստացվեց «երկրում» գործող ամենավաճառ դեմքերի, առաջին հերթին՝ Զրայրի (Արմենակ Ղազարյան) և նրա համախոհների կողմից՝ որպես ազգ-բանակ դառնալու և դրա միջոցով սեփական ճակատագիրը ինքնուրույնաբար տնօրինելու անհրաժեշտության գիտակցում: Փաստերը և նորահայտ վավերագրերը ցույց են տալիս, որ Ղ.Յ.Ղաշնակցության մեծագույն մարտավարի մոտ ի հայտ եկած այդ գաղափարական առկայծումը, որը հաճախ փորձ է արվում դիտարկել որպես ընդդիմություն՝ կուսակցության ընդհանուր մարտավարությանը, իրականում բացառություն չէր, այլ հանդիսանում էր կուսակցության ներսում հասունացած գործիչների մի ամբողջ շերտի՝ փորձով ձեռք բերված փորձառության վկայություն: Եվ 1890-ականների կեսերին սկսված քարոզերը դառնում էին այն հանգրվանը, որը հրայրյան նույն մարտավարության կողմնակիցներ էր ծնում նաև արևելահայ ղաշնակցականների շրջանում: Այն որ Զրայրի մարտավարական արտակարգ ունակությունների ու հոտառության ծնունդը հանդիսացող նոր մտայնությունը բացառություն չէր Ղ.Յ.Ղաշնակցության ներսում, ապացուցվում է նույն օրերին Ղ.Յ.Ղաշնակցության հնագույն գործիչներից մեկի՝ Բազրատ վարդապետ Թավաքայանի՝ արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու նպատակով Ալեքսանդրապոլում 1895-ի նոյեմբերի 12-ին արտասանած մի քարոզի միջոցով: Այն իր բովանդակությամբ պարզապես սեփական հոտին ուղղված հոգևորականի միփթարանքի խոսք չէ, այլ քաղաքական նոր պլատֆորմի ձևավորման գաղափարական ելակետ, որը ցարական իշխանությունների համար իր ունեցած վտանգավորության պատճառով առաջ բերեց հետաքննության մի ամբողջ շրջա՝ Ալեքսանդրապոլի ոստիկանությունից հասնելով մինչև Երևանի նահանգի ղեկավարությանն ու անգամ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչին:

Ահա թե ինչ էր քարոզել ղաշնակցական-վարդապետը Ալեքսանդրապոլում, ուր արդեն նրա շուրջն էր համախմբվել 1890-ական թվականներին Անդրկովկասում գործող ամենամարտունակ կառույցը՝ Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն. «Եղբայրներ, հավատի ու արյան գծով ձեր ազգակիցներին թուրքիայում մորթում են և նրանց մեջ եղած հարուստներին անգամ հասցրել են թշվառության, որի համար էլ այժմ Ձեր օգնության կարիքն է առաջացել և այն չպետք է մերժել: Մեզ հարկավոր չէ օգնության խնդրանքով դիմել մի որևէ տիրակալի, քանի որ Աստուծոց բացի մենք որևէ այլ տիրակալ չունենք և միայն Աստուծոց պետք է աջակցություն խնդրենք և դրանից հետո՝ ինքներս աջակցենք մեկս մյուսին: Ահա, օրինակ, երբ

մարդ գտնվում է մահվան մահիճում, բժիշկ են հրավիրում, բայց բժիշկը ի վիճակի չէ միայն իր ուժերով փրկել մահացողին: Այդպես էլ մենք, հայերս, գտնվում ենք մահացողի վիճակում և այդ պատճառով հարկ չկա օգնություն սպասել, այլ պարտավոր ենք լույ խնդրել Աստծուն, որպեսզի նա մեզ ուժ ու եռանդ հաղորդի՝ օգնություն ցույց տալու համար մեր եղբայրակիցներին: Այդ պատճառով խորհուրդ են տալիս Ձեզ օգնության խնդրանքով չդիմել ոչ մի տերության, քանի որ այդ տերությունները հետևում են միայն իրենց շահերին, իսկ մինչ այդ մեր եղբայրակիցներին մորթում են: Մեկ անգամ էլ եմ ասում Ձեզ, մի՛ դիմեք կողմնակի օգնության, այլ ինքներդ աջակցեք մեկդ մյուսին և միայն սեփական ուժերով օգնություն տրամադրեք եղբայրներին՝:

Այսպիսով, 1890-1895 թվականների ընթացքում Հ.Յ.Դաշնակցությունը ոչ միայն փորձեց ճշտել հայ ազգային-ազատագրական շարժման ռազմավարական նպատակները, այլև սկսելով այդ նպատակները կյանքի կոչելու՝ խիստ տարողունակ գործը, իր աշխատանքի ողջ ծանրությունը կենտրոնացրեց ամենաբարդ խնդրի՝ պայքարի մարտավարության հստակեցման վրա: Սկսված գործը՝ ազատագրական պայքարը, Հ.Յ.Դաշնակցությունը թույլ տվեց կիրառել այդ մարտավարության գրեթե բոլոր հնարավոր տարբերակները և այդ գործընթացում, կանոնադրային բնույթի փաստաթղթերի ու հրահանգների մեջ ամփոփել հետագա աշխատանքների ծավալման համար անհրաժեշտ սկզբունքները՝ դրանք դարձնելով պարտադիր նորմեր կամ էլ օգտակար խորհուրդներ բոլոր դաշնակցականների համար: Միաժամանակ, արդեն 1890-ականների կեսերին Հ.Յ.Դաշնակցության առավելապես պրակտիկ աշխատանքով զբաղված ականավոր դեմքերի շրջանում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում (Հրայր Դժոխք), այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում (Բագրատ վարդապետ Թավադաբյան) սկսվեց ամրապնդվել ու բյուրեղանալ դեռևս կուսակցության Մանիֆեստում ամրագրված ինքնօգնության, հույսը սեփական ուժերի վրա դնելու մտայնությունը՝ որպես ազատագրական պայքարում նշմարվող նոր, առողջ ու կենսունակ միտում, որն իր վերջնական հաղթանակն արձանագրեց 1905-1906թթ. հայ թաթարական կռիվների և Հայաստանի առաջին հանրապետության ձևավորման շրջանում: Դրանով իսկ, Հ.Յ.Դաշնակցության ներսում սաղմնավորվեց պայքարի այն գործնական ու ճշգրիտ մարտավարությունը, որի արդյունքը դարձան հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետագա բոլոր նվաճումները:

¹ Государственный архив Российской Федерации, Департамент Полтавы, 5-ое делопр., ф. 102, оп. 132, 1896г., л. 137, ч. 1, л. 7.